

Lehet-e a települési önkormányzat Magyarországon a fenntarthatóság megfelelő helyi szintű kerete? Can the local government in Hungary be the appropriate local level framework for environmental sustainability?

L. FODOR

Debreceni Egyetem, Állam- és Jogtudományi Kar, Agrárjogi, Környezetjogi és Munkajogi Tanszék,
fodor.laszlo@law.unideb.hu

Absztrakt. A környezeti (társadalmi és gazdasági) fenntarthatóság kereteinek keresése során számos alkalommal megfogalmazódott már a helyi cselekvési/döntési szint fontossága. Ugyanakkor az önkormányzati struktúrák alkalmassága (az önkormányzatok gazdasági, társadalmi bázisának erodálódása miatt) több szempontból is megkérdőjeleződik. A települési önkormányzatok ma nem feltétlenül jelentik a fenntartható fejlődésnek megfelelő jogi-igazgatási keretet, pl. mert a fenntartható közösség (fogalmilag) és a település lakossága (egyebek mellett – városok esetén – az ehhez túlságosan nagy méreténél fogva) nem esik egybe. A hálózatoság, a helyhatóságok környezetpolitikai kapcsolatrendszere ugyanakkor túllépi a település közigazgatási területét, adott esetben nagyobb területet (agglomerációt, várostérséget, stb.), több szereplőt és tevékenységet kapcsol egybe. A tanulmány ezt a kérdést két, egészen eltérő, de egymással mégis összekapcsolódó szempontból kívánja megvilágítani. Az első megközelítés földrajzi gyökerű, és a környezet-gazdaságtan illetve környezetpolitika segítségével vizsgálja a hazai önkormányzati rendszert, illetve az állam térszerkezetét. A második kérdéskör strukturális összefüggésekre irányul, illetve a helyi gazdaság szerkezetével, az infrastruktúrával kapcsolatos helyhatósági mozgástér egyes problémáit veti fel. Arra a következtetésre fut ki, hogy az önkormányzati funkciók – igazgatás, tulajdonlás, szolgáltatás-szervezés – mindegyike érintett a környezetvédelemben. Mivel a települések szintjén illetve a településeken zajlik a fenntarthatóság szempontjából lényeges folyamatok jelentős része, ezen a szinten is komoly változások szükségesek. Ebben a helyi és a kormányzati szint együttműködése és a társadalom aktív szerepvállalása nem nélkülözhető, ugyanakkor a jelenlegi mechanizmusok fékezik az előrehaladást.

Abstract. During the search for the framework for environmental (respectively social and economic) sustainability, the importance of local action / decision-making has been formulated several times. At the same time, the capability of local government structures is questioned from several aspects. Local governments today are not necessarily a proper legal-administrative framework for sustainable development, for example because the population of a sustainable local community (conceptually) and of a larger settlement (by size) does not coincide. However, the (partly networked) environmental policy system of the municipalities transcends the administrative area of the settlement, where appropriate, a larger area (agglomeration, city areas, etc.), connecting several actors and activities. The paper seeks to clarify this issue in two rather different but interrelating ways. The first approach is geographically rooted and examines the local government system and the spatial structure of the Hungarian state

through environmental economics and environmental policy. The second question is about structural links, namely the problems of local governments potential for infrastructure development and the structure of the local economy. The paper concludes that municipal functions - administration, ownership, public service organization - are all concerned with environmental protection. Considering that many of the processes that are relevant to sustainability are taking place in settlements, so serious changes are needed at this level as well. In this context, cooperation between local and central government levels and the active involvement of (local) society can not be dispensed with, but the current mechanisms are hindering progress.

Bevezetés

Ez a tanulmány egy többéves kutatás részeredményeibe enged bepillantást. A Debreceni Egyetem jogi karán, 2015 őszén indult el egy kutatási projekt, amelyik a hazai települési önkormányzatoknak a környezeti fenntarthatóságban betöltött szerepét, illetve az ahhoz rendelkezésükre álló jogi, igazgatási, tervezési, tulajdonosi, szolgáltatásszervezési és egyéb eszközöket vizsgálja [1]. Meglehetősen összetett ez a témakör, hiszen az életviszonyok széles köre érintett. „A helyi környezetpolitika az életről szól” [2] – a települési közösséget foglalkoztató problémákról, a helyi értékek megőrzéséről, a helyben rendelkezésre álló erőforrásokkal való gazdálkodásról, a települési környezet élhetővé tételéről, amelyek az önkormányzatok és az általuk képviselt helyi közösségek számára alapvető fontosságúak.

Ennek megfelelően – különböző mélységben – a környezetvédelem számos részterületével foglalkozunk, a természetvédelemtől a levegő-, víz- és zajvédelmen, az építésügyön, a környezetvédelmi közszolgáltatásokon és a közösségi közlekedésen át a klímavédelmet érintő energetikai kérdésekig. A kutatás több lábon áll módszertani szempontból is. A szakirodalom, a központi (nemzetközi és hazai) szabályozás tanulmányozásán felül empirikus módszereket is alkalmazunk. 2016/2017 fordulóján kérdőíves felmérést végeztünk, olyan önkormányzati döntéshozók körében, akik kompetensek saját településük környezetvédelmi kérdéseiben. Alappopulációnak a települési (a fővárosban a kerületi) önkormányzatokat tekintettük. Mintegy 520 kitöltött kérdőívünk van, ami kimagaslóan jó eredménynek tekinthető [3]. A kérdések egyebek mellett annak vizsgálatára irányultak, hogy milyen jogi problémákkal küzdenek a települések, hogyan kezelik a helyi konfliktusokat, miként működnek együtt a lakossággal, a civilekkel és a környezetvédelmi hatóságokkal, milyen környezetvédelmi beruházásaik voltak, hogyan értékelik mozgásterüket, lehetőségeiket. Mindezek mellett esettanulmányokat is végzünk, illetve készítünk. Módszertani szempontból ez azt jelenti, hogy néhány kiválasztott településen (mint Debrecen, Miskolc, Szarvas, stb.) áttekintjük a helyi dokumentumokat (rendeleteket, jegyzőkönyveket, stratégiákat), és a helyszínen fókuszcsoportos interjúkat készítünk, amelyeket személyes interjúk egészítenek ki, szakemberekkel, társadalmi szervezetekkel. E munka eredményeként olyan elemzések születnek – esetenként több publikációra bontva – amelyek bemutatják a helyi értékeket, az azokkal való gazdálkodás során felmerülő helyi konfliktusokat, az adott önkormányzatnak a problémák kezelésére tett intézkedéseit, azokról szóló elképzeléseit [4]. Mindezek alapján igyekszünk tipizálni a helyhatóságokat, s a tapasztaltakat ütköztetjük a szakirodalmi forrásokkal, amihez a jogi mellett környezetpolitikai, környezet-gazdaságtani illetve szociológiai megközelítést alkalmazunk.

Eredményeinket megbeszéljük más tudományos műhelyekkel, gyakorló szakemberekkel is, s erről önálló kötetekben számolunk be [5].

Míg maga a kutatás jogi-szabályozási szempontokra helyezi a hangsúlyt, ez az írás – annak oldalhajtságaként – inkább környezetpolitikai megközelítésű, s műfaji szempontból inkább esszé, mint tanulmány.

1. A helyi cselekvési szint jelentősége

Think global, act local. – Gondolkodj globálisan, cselekedj helyi szinten! A *Patrick Geddes* (1854-1932) skót várostervezőnek és természetvédő aktivistának, a modern „zöld gondolkodás” előfutárának tulajdonított szólás méltán válhat mottójává minden munkának, amelyik a globális környezeti problémák árnyékában a megoldási lehetőségek helyi szintjével foglalkozik. A lokalizmus, majd kicsit később a regionalizmus (egyebek mellett a globalizáció negatív hatásaira, a parlamentáris demokráciák legitimációs problémáira adandó válaszként) a szubszidiaritás elvével együtt az előző évtizedekben, mondhatni népszerűvé vált [6], a környezeti ügyek pedig komoly bizonyítékait adják annak, hogy mindez szakpolitikai érvekkel is alátámasztható.

A helyi szint elvben többféle is lehet: pl. egy környezeti probléma vizsgálata esetén a keletkezés vagy épp a kár bekövetkeztének helye; egy (természet)földrajzilag – vízzel, hegyekkel, stb. – lehatárolt térség vagy egy mesterségesen/jogilag meghatározott közigazgatási egység (megye, régió, település vagy akár településrész területe), amelynek a környezethasználatait koordináljuk és környezetminőségét védjük; egy tevékenység hatásterülete; egy környezetvédelmi közszolgáltatás ellátási területe stb. Ezen kategóriák jogi relevanciája különböző összefüggésekben és mértékben merül fel. A magam részéről a települések szintjét emelem ki közülük, aminek több oka is van: a települési környezet sajátos problémái [7], a helyi közösségek valós és lehetséges szerepe [8]; valamint az állam térszerkezete: a településeknek állandó lakossága van, önkormányzataik vannak, illetve a település az a legalacsonyabb szint, amelyikhez közigazgatási rendszerünk közhatalmi jogosítványokat kapcsol.

A környezetvédelmi szabályozás egyre inkább törekszik a helyi adottságok figyelembe vételére, és számos eszközt talált az általános követelmények differenciálására, egyediesítésére; illetve arra, hogy az adott (helyi) környezet sajátosságait komplex (integratív) módon lehessen értékelni. Maga a településkörnyezet is tárgya a központi előírásoknak. Ezek fontosak, de nem elégségesek, hiszen hiányzik belőlük a helyi közösség kezdeményezése, hiányzanak belőlük a jövőre vonatkozó, helyi fejlesztési elképzelések, s mivel jobbra nem helyben (nem települési szinten, a lakosság vagy választott testületek által) hozott döntések, legitimitásuk is csekély. Helyi kezdeményezések alatt helyi társadalmi hálózatok/közösségek létrejöttét, helyileg kidolgozott magatartási minták és szabályok elfogadását is érteni kell [9]. A központilag adott sztenderdek kétarcúak: jóllehet, szándékuk szerint a környezet védelmét szolgálják, azonban egy helyi (természeti, gazdasági, társadalmi) adottság miatt a jó szándék visszájára fordulhat, s lehet, hogy épp egy fenntarthatóbb, zöldebb, a lakosság jólétét szolgáló megoldás akadályaiává válnak. – Pl. vajon egy közösség szintjén működő, alternatív szennyvízkezelő berendezés kiválthatja-e jogszerűen a települési szinten működtetett közművet, ha bizonyítottan jobb annál? [10].

Mint arra számos társadalomtudományi kutatás rávilágít, a társadalmak hosszú távú fennmaradásához elengedhetetlenül szükséges, környezet- (vagy inkább természet-)tudatos társadalmi értékek és normák helyi szinten alakulnak ki és erősödnek meg [11]. Viszonylag széles körben ismert a Rio de Janeiróban (1992) elfogadott Agenda 21 (Feladatok a 21. századra) c. dokumentum, amelynek 6. fejezete kifejezetten a városok fenntartható fejlődésével foglalkozik, s arra biztatja a helyhatóságokat, hogy készítsék el saját fenntarthatósági stratégiáikat. A fenntartható fejlődés 2030-ig megvalósítandó programja (Agenda 2030; 2015) a világ helyzetének leírása során ugyancsak kitér az önkormányzatok és a helyi közösségek szerepére a településfejlesztésben és -gazdálkodásban, ami a lakónépesség életminőségére meghatározó hatású. A közösségi összetartás, a személyes biztonság, a foglalkoztatás elősegítése mellett tűzi ki célul a városoknak a globális klímaváltozásra gyakorolt hatásai, illetve a lakosokat érintő kedvezőtlen környezet-egészségügyi hatások csökkentését (a vegyi anyagok, hulladékok, a víz- és energiagazdálkodás terén). A dokumentumban szereplő, ún. „ENSZ fenntartható fejlődési célkitűzések” (ENSZ SDG-k) között több olyan is szerepel, amelyik a környezetvédelemhez (a víz, energia, köztisztaság, infrastruktúra kérdéseihez) illetve a helyi/települési szinthez kapcsolódik. Kifejezetten a 11. célkitűzés az, amelyik a települések fenntarthatóvá tételére irányul [12].

2. Az önkormányzati struktúrák kérdőjelei

A környezetvédelem-környezetgazdálkodás nyilvánvalóan a helyhatóságok legalapvetőbb feladatai közé tartozik, s szorosan kapcsolódik a településfejlesztéshez, településrendezéshez, településüzemeltetéshez, illetve a helyi közigazgatásnak is ez az egyik részterülete. Az, hogy konkrétan hogyan alakul egy helyi önkormányzat környezetpolitikája, a jogi-igazgatási eszközök körében viszonylag kötött, míg a többi esetben függ a helyi gazdaság szerkezetétől, a település méretétől, természeti adottságaitól, vezetőinek elhivatottságától és lakosainak környezettudatosságától is. Az utóbbi években közigazgatási hatásköreik többségét elvesztették (recentralizáció) és a közszolgáltatások (pl. hulladékkezelés) szervezése terén is erőteljessé vált az állami szerepvállalás, ami az egyes településeket különbözőképpen érintette. Általában véve elmondható, hogy mozgásterük csökkent, ugyanakkor ennek értékelésekor figyelembe kell venni, hogy korábban számos probléma is jellemezte az önkormányzati szektort és azon belül a környezetvédelem helyi szintjét, pl. a hazai önkormányzati rendszer elaprózottsága, illetve a szaktudás, a motiváció, a pénzügyi eszközök hiánya miatt [13]. Álláspontom szerint különösen a városoknak a jelenleginél nagyobb mozgásteret lehetne és kellene is hagyni, biztosítva, hogy azzal tudjanak is megfelelően élni, mindig számba véve döntéseik környezeti következményeit, s azok továbbgördülő társadalmi és gazdasági hatásait is. Ez igényli a demokratikus döntéshozatalt (a részvételi demokráciát), a szakmai megalapozást (szakemberek igénybe vételét, hatásvizsgálatokat), a (szakértelemmel, erőforrásokkal és bizonyos fokú kontroll/kényszer révén is) támogató kormányzatot, a körültekintő városfejlesztést stb. [14]

Mindehhez valódi közösségek is kellen(én)ek, amelyekben működhet a helyi demokrácia, mert megvan a bizalom a közösség tagjai közt, s az ebből fakadó együttműködési készség (a bizalom hiányában az egyének inkább a versengést részesítik előnyben a kooperáció helyett), és ezzel szoros összefüggésben a csoport közösségérzete, identitása is kialakult/megmaradt [15]. Manapság azonban

sajnos egyre kevésbé léteznek hagyományos közösségek. Bizonyos létszám felett a közösség tagjai már nem is ismerhetik személyesen egymást, így a bizalom mértéke is gyengül. A másokra figyelmet, a felelős, környezettudatos magatartást, a szolidaritást, a közös örökség becsületét is egyre kevésbé tudják motiválni és számon kérni a közösségek. Magyarországon ráadásul (jelentős részben a rendszerváltás előtti időszak örökségeként) különösen gyenge a társadalmi önszerveződés, s általában is alacsony a bizalmi tőke értéke.

További, egész Európára jellemző probléma, hogy az önkormányzat a 20. században társadalmi és gazdasági bázisát egyaránt elvesztette, és valójában a kormányzat illetve a lakosság közötti „ütközőzónává” vált [16]. A környezetvédelem szempontjából nézve talán azt szükséges itt kiemelni, hogy a helyi életviszonyokra és a településközi viszonyok jelentős részére (pl. termelő tevékenységek, fogyasztási kultúra, kereskedelem, népmozgalom) a helyhatóságoknak a befolyása csekély, illetve ezeket túlnyomóan nem ők maguk szervezik. Ami (változó mértékben) megmaradt, hogy közszolgáltatásokat szerveznek, gazdálkodnak a közterületekkel, infrastruktúrát illetve saját ingatlanokat létesítenek és hasznosítanak, beruházásokat és beszerzéseket valósítanak meg, vállalatokat létesítenek a közfeladatok egy részének (illetve az infrastruktúra üzemeltetésnek, a beruházásoknak) az ellátására [17], amelyek működési (ellátási) illetve hatásterülete gyakran túllép a közigazgatási határokon.

3. Megvalósítható-e a “zárt láncú gazdaság” települési szinten?

A települési önkormányzatok ma tehát nem feltétlenül jelentik a fenntartható fejlődésnek megfelelő jogi-igazgatási keretet, pl. mert a fenntartható közösség (fogalmilag) és a település lakossága (egyebek mellett az ehhez túlságosan nagy méreténél fogva) nem esik egybe. A hálózatosság (az önkormányzatok kapcsolatrendszerére) pedig túllépi a település közigazgatási területét, adott esetben nagyobb területet (agglomerációt, várostérséget, stb.), több szereplőt és tevékenységet kapcsol egybe. Most ezt a kérdést két további szempontból is szeretném megvilágítani.

3.1. Földrajzi megközelítés

A hazai önkormányzati rendszer településcentrikus [18], és a Magyarország helyi önkormányzatairól szóló 2011. évi CLXXXIX. törvény (a továbbiakban Möt.v.) előírásai (preambulum, 6. §) a helyi közösség öngondoskodási képességének, illetve a település önfenntartó képességének erősítését, lehetőségeinek feltárását és saját erőforrásainak a hasznosítását várja el az önkormányzatoktól. A település határain belül rendelkezésre álló természeti erőforrások és a település lakosságának, gazdaságának az igényei azonban általában nem esnek egybe, azaz a teljes körű önfenntartás, a saját erőforrások feltárása és hasznosítása a civilizáció jelenlegi szintjén szükségszerűen más (nem csak helyi és nem csak természeti) erőforrásokat is igényel. A Möt.v. tehát nem azt követeli meg, hogy csakis helyi erőforrásokra építsenek az önkormányzatok; azokat kiegészíthetik, pl. a gazdaság ösztönzése, költségvetési támogatások, együttműködések stb. révén.

A regionális, országos vagy netán nemzetközi munkamegosztásban résztvevő településeknél ez teljesen „természetesnek” volt mondható akár már évszázadokkal ezelőtt is. A központilag irányított,

hatalmi-politikai szempontok szerint előírt munkamegosztás lenyomatai mai településhálózatunkon, infrastruktúránkon, gazdasági-társadalmi rendszerünkben és az állami szabályozási mechanizmusokban is megfigyelhetők. A civilizációs vívmányok terjedése is jelzi ezt (leglátványosabban a városokban, ahol több civilizációs szolgáltatás és termék érhető el, mint vidéken). Több természeti erőforrást (vizet, nyersanyagot, energiahordozót, területet, stb.) fogyasztanak településeink, mint ami helyben rendelkezésre áll (legnyilvánvalóbb ez talán a víz esetén, utalva pl. a vezetékes vízellátásra és a kezelést igénylő szennyvízre, illetve a palackozott víz növekvő arányú fogyasztására egyaránt), és annál is, mint amire a helyben lakóknak szüksége van [19]. Annak (akár csak felületes) ismeretében, hogy egy településnek milyen anyag- és energiaforgalma van (pl. bejövő/kimenő élelmiszer, villamosenergia, építőanyag, ipari termék) ebben semmi meglepő nincsen. Ha a saját példáimból kívánok meríteni, Bogácson a turizmus igénye alakítja a termálvíz kitermelését, ami ugyanakkor a hulladék hő elvesztése miatt pazarló. Az idegenforgalom bevételei lehetővé teszik a fejlesztéseket, s azok jelentik, pl. a szociális segélyek forrását is. A Möt. említett előírásának ez a modell (is) megfelel. A miskolci példa azt is megmutatja, hogy a helyi erőforrások és a helyi igények közt nem egyszerűen a több és a kevesebb viszonya áll fenn, hanem strukturális problémák is azonosíthatók. Elképzelhető, hogy egy erőforrás hasznosítása intenzív, miközben ugyanolyan erőforrást a helyi lakosság ellátásához másutt is igénybe kell venni (pl. a termőföldet illetően gabonatermesztés helyben, a helyi igények felett; ezzel egyidejűleg egyéb élelmiszer előállítását másutt, a miskolciak ellátásához). Ez szintén pazarlással jár (pl. energia kell a szállításhoz). Csaknem valamennyi környezeti hatótényezővel végig lehetne vezetni ezt a gondolatot, a vízigénytől és szennyvízkezeléstől a bányászaton, hulladékkezelésen át a közlekedés zaj- és levegőterheléséig. Nyilvánvaló, hogy nem lehetne minden esetben azonos megközelítésekre, megoldásokra jutni, hiszen a terhelés sokszor „külső” tényező (pl. átmenő forgalom), történeti adottság (pl. korábbi ipartelepítés) eredménye, s a települések problémái, gazdasági ereje, lélekszáma, természeti adottságai, rendkívül eltérnek egymástól. Ez tehát egy olyan kérdés, ami nem az egyes települések szintjén, hanem az egész gazdaság és társadalom, illetve állam, s azon belül csak részben az önkormányzati rendszer szintjén kezelendő.

E körben lehet felvetni azt a kérdést, hogy vajon megoszthatók-e igazságosan a települések között a természeti erőforrások és a környezeti terhek, illetve hozzáigazíthatók-e a közigazgatási határok a természeti adottságokhoz, figyelemmel nem csak a természetnek vett földrajzi határokra, hanem a területek eltartóképességére, az egy-egy tágabb térségre jellemző adottságokra (melyik erőforrás érhető el, s melyik nem). Biztos vagyok abban, hogy 100 megkérdezettből 99 ma azt mondaná, hogy nem, és azt is, hogy erre nincs szükség sem. Ezért érdemes emlékeztetni arra, hogy az emberiség mára leigázta a természetet, ami nem csak a különböző gazdasági ágazatok (ipar, mezőgazdaság) technikáiban ölt testet, hanem a településhálózatban illetve településszerkezetben is (ennek ezernyi, az infrastruktúrában, az anyaghasználatban, a tájalakításban látható bizonyítékára itt csak utalok). Ez mérhetetlen pazarlással, károkkal jár együtt, amelyeket elfogadunk, szükségszerűnek tekintünk, holott nem feltétlenül azok.

Erre a környezet-gazdaságtani elemzések is rámutatnak. Eszerint, pl. számos település természetföldrajzi és közigazgatási határa nem esik egybe (pl. azért, mert a várossá válás feltételeinek a teljesítése érdekében korábban településeket vontak össze). Ennek egyebek mellett abban érhető

tetten a negatív következménye, hogy a hazai környezetvédelmi (különösen a szennyvízkezelési) infrastruktúra kiépítése sajnálatosan irracionális módon (nem gazdaságilag hatékonyan, és felesleges kapacitásokkal) valósult meg. Olyan területekre is kiterjedt az uniós szabályozásból fakadó beruházási kötelezettség, amelyekre nem kellett volna, ráadásul a hazai viszonyok között – részben lobbierdekből – „csatornázási láz” tört ki. Ennek – illetve a hiányos, pl. társulási kötelezettséget, fajlagos hatékonysági kritériumokat elő nem író szabályozásnak – az eredménye kistelepülések esetén pénzügyileg nem fenntartható, drága közszolgáltatás, kihasználatlan infrastruktúra, a nagyváros-vidék feszültség erősödése, a lakosság jólétszökkenése, stb. [20] A hulladékgazdálkodási infrastruktúrát tekintve is számos példát lehetne hozni, rosszul megtervezett kapacitásoktól hiányosan ellátott településeken át a feleslegesen utaztatott hulladéktömegekig.

Az önkormányzati rendszer máig megoldatlan problémájának tekintett elaprózottság ebből a szemszögből némileg más megvilágítást kap. Itt ismét a környezetpolitika eredményeit kell felhívnom, amelyek egyfelől a helyi kisközösségek önellátásra törekvését és autonómiáját; másfelől pedig az önellátás, a zártláncú gazdaság reális, teljesebb termékkörre kiterjedő megvalósítási szintjeként, azaz a fenntartható fejlődésnek megfelelő keretként a „kistérségeket,” mint emberi (mesterséges) ökoszisztémákat vagy az ún. „bioregionális modellt” állítják előtérbe [21]. Nem igazi ellentmondásról van szó, hiszen a kistérségi szint nem a kisközösségi szinttel, hanem a helyi viszonyokat jelentősen meghaladó, pusztán a gazdaság növekedési hajlamán alapuló dimenzióval szemben jelenik meg, hangsúlyozva a globalizáció hátrányait, az erőforrások pazarlását és pusztulását. A két (települési illetve kistérségi) szintnek egymás mellett is helye lehetne egy megújított, több szintű helyi önkormányzati rendszerben. Ebben a jelenleginél nagyobb szerep és támogatás juthatna a településrészi önkormányzatoknak, megmaradna a települési szint is (kistelepülések esetén ez lenne az első szint), és létrejöhetne egy új, köztes területi szint. Nem egyszerűen a megyei önkormányzati feladatoknak egy a természetes vagy mesterséges ökoszisztémára történő átméretezésére gondolok. Valódi hálózatok, egymásra utalt települések területi önkormányzatai (szövetségei) jöhetnének létre, a jelenleginél több érdemi koordinációs és szabályozási feladattal, amelyek tartalmát nem ezer év előtti, mára nem létező társadalmi viszonyok, államfunkciók, természeti adottságok és az erőforrások hasznosítását lehetővé tevő, rég elavult technikák, hanem a mai és hosszútávon várható, jövőbeli igények és lehetőségek (a fenntarthatóság) határozhatnák meg. A központi hatalom decentralizálására a kistérségi szint felett a nagyobb közigazgatási régiók kialakítása is indokoltnak tűnik számomra. Miként a környezetpolitika szakértői világosan megfogalmazzák, ha a régiók, kistérségek, önkormányzatok reformja a természeti rendszereket, tájegységeket is figyelembe veszi, azzal elősegítheti a természeti értékek komplex, rendszerszemléletű kezelését és megőrzését [22].

Persze ehhez a legtöbb feltétel ma nem áll rendelkezésre [23]. Pl. a területhatárok megvonásához komplex szempontrendszer lenne szükséges, amely figyelembe veszi a lakossági igényeket, a populáció sajátosságait (népsűrűség, településszerkezet), a természeti adottságokat, és a már (többféle, egymástól eltérő területi beosztásban) kiépült (komplexitása és rugalmatlansága miatt nehezen kezelhető) infrastruktúrát is (az arra vonatkozó, változtatási igényekkel együtt), illetve nem hagyja teljesen elveszni a jelenlegi térbeosztás előnyeit sem. Mivel a fenntarthatóság szempontjából épp az a probléma, hogy ezek elváltak egymástól, nehéz lenne konszenzusra jutni, és biztosan lennének vesztesek. Erős (odafigyelő és résztvevő) civil társadalomra, az autonómia, mint érték

tiszteletére, új társadalmi megegyezésre, erős (kormányzati) elkötelezettségre, az egyenlőtlenségek oldására lenne szükség. Ehelyett ma (még) a polgárok környezeti elkötelezettségéről is csak egyes kisközösségek szintjén beszélhetünk, és jelenleg (gondolva a regionális reform elmaradására az előző évtizedben, s helyette az államigazgatás pozícióinak erősödésére az önkormányzatokkal szemben, illetve a további centralizációra) a központi kormányzattól sem feltételezhető a hatalom egy kis részének sem a feladása (decentralizáció), vagy az ilyen komplex („vad”) problémáknak a társadalom bevonásán alapuló felvállalása. Mindezek ellenére is, helyesnek és szükségesnek látszik az állam, illetve azon belül az önkormányzati rendszer térbeli szerkezetének a mielőbbi átgondolása.

Mivel jelenleg nincsenek valódi, autonóm helyi kisközösségek, és hiányzik a települések szoros, kistérségi illetve regionális szintű integrációja, önkormányzata is, csak a fenntartható településfejlődés megalapozásában érdekeltek – a társadalmi szereplők, civil mozgalmak, a nemzetközi illetve nemzeti és helyi szakmacsoportok és az önkormányzatok megerősödése, illetve ezeknek a jelenleginél sokkal megalapozottabb együttműködése és egy támogató kormányzat mellett lehet érvelni [24].

A települések szintjén téve fel a kérdést, hogy mi is a fenntarthatóság, illetve milyen jogi kereteket kell hozzá biztosítani (pl. mire kapjanak rendeletalkotási felhatalmazást az önkormányzatok?), a fenntarthatóság holisztikus volta miatt pontos lehatárolás nem lehetséges. Már a helyi környezetpolitika, mint szűkebb szepter pontos lehatárolása sem lehetséges Magyarországon [25]. Ez is arra a következtetésre vezet, hogy a mozgástér meghatározása alapvetően nem ágazatonkénti, részletező szabályozással, hanem inkább a széleskörű autonómia, mint alapelv, általános szabály talaján lehetséges. Ez nem feltétlenül kell, hogy minden önkormányzat azonos kompetenciagyakorlásához vezessen: ahol a településnek igénye, besegíthet a központi jogalkotó (közszolgáltató, háttérintézmény, stb.). Ahol viszont a település, netán másokkal együttműködve (pl. kistérség, agglomeráció szintjén) képes a fenntarthatóság megvalósítására (természeti erőforrások biztosítottak, zárt láncú gazdaság, a szolgáltatások – pl. oktatás, egészségügy – a legmagasabb szintig biztosítottak), kapjon ehhez jogi erős eszközöket.

3.2. Gazdasági (strukturális) megközelítés

Világszerte számos példát láthatunk arra, hogy a fenntarthatóság megvalósítására sikeres kezdeményezések történtek. Napjainkban főleg az energiaágazat szempontjai kerülnek előtérbe (pl. megújuló energiahordozókon alapuló önellátás települési szinten, a lakosság kezdeményezésén, aktív közreműködésén alapuló ellátási hálózatok kiépülése Németországban) a klímaváltozás miatt, de átfogó rendszerek is ismeretesek (pl. a dániai Kalundborg városában, a köz- és magánvállalatok közt, a nyersanyag-, víz- és energiaáramok tekintetében megvalósított szimbiózis). Az Európai Unió 2018 májusában fogadta el „Körforgásos gazdaság” elnevezésű jogszabálycsomagját, amelynek többek közt része az Európai Parlament és a Tanács (EU) 2018/851 irányelve (2018. május 30.) a hulladékokról szóló 2008/98/EK irányelv módosításáról. Ez a fogyasztási láncok (hurkok) zárását igyekszik elérni, s azon keresztül a hulladékmennyiség illetve a lerakás csökkentését, az újrafeldolgozás magasabb arányát, stb. Nem egyszerűen a hulladéktól való megszabadulás a cél, hanem az erőforrásokkal való hatékony gazdálkodás, a megelőzés (tehát a hulladék elégetése nem alternatívája az újrafeldolgozásnak). Az a tény áll a háttérben, hogy a fogyasztási láncok (ide értve a

közszolgáltatásokat is) többnyire lineárisak, s sokáig csak szívóhatásaik illetve melléktermékeik mennyiségi csökkentésére voltak előírások, de zárásokra, szűkítésükre nem. Az új előírások megemlítik, hogy a kiterjesztett gyártói felelősség elvének érvényesítésében, pl. ún. kiterjesztett gyártói felelősségi rendszerek felállításában (a gyártókon, a kötelezettségeiket teljesítő szervezeteken, a hulladékgazdálkodókon, a szociális gazdaság szereplőin túl) a helyi hatóságoknak is szerepük van.

Álláspontom szerint ez a szerep messze nem korlátozódik a hulladékos közszolgáltatásra, hanem magában foglalhatja a helyi gazdaságfejlesztési intézkedéseket (gazdaságfejlesztési stratégiát, helyi rendeletet, településfejlesztést és településrendezést, stb.), amelyek a gazdaság szerkezetét érintik. Ugyanakkor nyilvánvaló, hogy ennek csak ott van realitása, ahol (már) van helyi gazdaság, illetve az annak fejlesztését lehetővé tévő, korszerű infrastruktúra, kellő számú népesség, azaz többnyire a városokban, városi térségekben. Itt – illetve megfelelő infrastruktúra léte esetén kistérségi szintjén – megvan az elvi lehetősége annak, hogy az önkormányzat hozzájáruljon a hurkok zárásához, persze nem közhatalmi eszközökkel (amelyekkel alig-alig rendelkezik), hanem a gazdasági szereplőkkel való partnerség, megállapodások révén. Ez annak megszervezését jelentheti, hogy a településen egymás melléktermékeit hasznosítani tudó szereplők kerüljenek közvetlen kapcsolatba, szimbiózisba egymással, s ne csak újabb, a természeti erőforrást közvetlenül kitermelő és terhelő üzemek települjenek le.

Az anyagáramlásba (szimbiózisba) az önkormányzat maga is becsatlakozhat, hiszen a településüzemeltetés, illetve a közszolgáltatások nyújtása körében saját maga, illetve vállalatai, partnerei is rendelkeznek megfelelő csatlakozási pontokkal (pl. közszolgáltatásban hasznosítható hulladékhoz az ipar oldalán, csapadék- és szürkevíz a településüzemeltetés részéről). Ez egyúttal a valódi (szimmetrikus kapcsolatokon alapuló) hálózatok erősödését, illetve a településüzemeltetés, a közszolgáltatások terén költségmegtakarítási lehetőséget is jelenthetne az önkormányzatoknak, ami a gazdasági válságra, az önkormányzati költségvetés korlátosságára (a szabad eszközök hiányára, a hitelfelvétel jogi korlátaira) tekintettel természetes igény [26].

Itt említem meg, hogy a közszolgáltatások színvonalának emelése is olyan strukturális változásokhoz vezethet, amelyek környezetvédelmi szempontból kedvezőek. Pl. ha jobb minőségű a közszolgáltatás, akkor kisebb az igény autóra és háztartási gépekre, kevesebb palackos víz fogy, kevesebb lesz tehát a háztartási és egyéb hulladék, stb. (Azaz nem csak a környezetvédelmi közszolgáltatásoknak van jelentősége környezetvédelmi szempontból. A korszerű, helyi erőforrásokon alapuló – méretét tekintve nem eltúlzott – közszolgáltatás általában véve önmagában is jobb, mint ha az adott szolgáltatást mindenki egyénileg állítja elő, hiszen fajlagos környezeti költségei lényegesen csekélyebbek).

Az ipari (vagy városi) szimbiózis e modelljének megvalósulása előtt ugyanakkor beazonosíthatók bizonyos jogi (illetve műszaki és egyéb) akadályok. S ezek az akadályok egyben értelmezhetők úgy is, mint általában a környezettudatosabb helyhatóságok és helyi közösségek előtt álló korlátok. Ilyen, pl. a jelenlegi pályázati rendszer, amelyben a helyhatóságok kénytelenek elképzeléseiket a központiakhoz igazítani (vagyis nem a helyi igények a meghatározók); a centralizáció (önkormányzati feladatok központosítása, illetve az autonómia csökkentése); az önkormányzati finanszírozási rendszer ellentmondásai [27].

4. Realitások (zárógondolatok)

Az állam térszerkezetét, így az önkormányzatok határait is különféle racionalitások alakítják. Ilyenek a földrajzi, funkcionális, gazdasági, adminisztrációs szempontok, a településhálózat, a közelség (megközelíthetőség), arányosság stb. Bármelyik koncepció is a meghatározó, mindig előfordulnak lehatárolási problémák. Ráadásul mindig vannak új kihívások, és ezeket nem lehet minden alkalommal a térszerkezet, a határok megváltoztatásával megoldani. Ami a hazai helyzetet illeti, az imént említett, racionális megfontolások gyakran háttérbe szorulnak [28]. Gondolhatunk pl. az ezeréves megyerendszer megtartására és a félezer éves járási struktúra felelevenítésére, s ugyanakkor a regionális reform elmaradására az előző években. Utóbbiakra tekintettel ma nincs politikai realitása annak, hogy a közigazgatás térszerkezetét a bioregionális modellre szabják. Amit ösztönözni lehet, az a helyi önkormányzatok hálózatainak a fejlesztése, illetve központi szinten az önkormányzatok segítése (finanszírozással, szaktudással, jó gyakorlatok terjesztésével stb.).

Helyi szinten általános probléma, hogy a fenntarthatóság gondolata többnyire csak addig terjed, ameddig a kötelező központi előírások illetve támogatások elérnek, azaz a mindennapokba a gondolat alig megy át, s nincsenek igazán helyi elképzelések sem. Mindehhez hozzátehetjük, hogy a fenntarthatóság gondolata kormányzati szinten sem fogant meg. A fenntarthatóság követelményét a központi előírások és stratégiák is alig-alig érvényesítik, ezért a megfelelő irányok kijelölésére sem igazán alkalmasak.

Ehhez járul a központi kormányzat alacsony környezeti teljesítménye. A kormányzat környezeti elkötelezettsége gyökeresen változott az utóbbi években. A központi előírásokban biztosított védelmi szint, az állami intézményrendszer szervezeti keretei, a hatósági eljárásokban nyújtott garanciák egyaránt romlanak, az egyedi (nemzetgazdasági szempontból kiemelt) beruházásokra szabott jogszabályok a jogállamiságon túl a környezethez való jogot is erodálják, és az önkormányzatoknak (a vállalkozásoknak) nyújtott támogatások egy része is figyelmen kívül hagyja a környezeti szempontokat. Míg a rendszerváltást követő években a környezetpolitika értékorientált oldala került előtérbe (ha nem is „nyerő helyzetbe”), és a rövidtávú gazdasági csoportérdekekkel küzdött, addig mostanra a környezetpolitika másik oldala, a gazdasági racionalitások kerültek a helyükbe (a környezetvédelem különböző üzleti politikák közül választ), amit viszont különféle, egymással versengő csoportérdekek, üzleti politikák mozgatnak. Sokszor azt érzékeljük, hogy már csak a támogatások, a források függvényében történnek környezetvédelmi intézkedések. Ez azonban nem egyszerűen forráselvonásból/hiányból, hanem az értékrend, a logika megváltozásából fakad.

Legalább ekkora gond, hogy kezdettől fogva hiányoznak a koherens, hosszú távú szakpolitikai stratégiák és koncepciók (gondoljunk akár a vidékfejlesztésre, agrárpolitikára, energiapolitikára stb.), amelyekhez az önkormányzatok a saját elképzeléseiket igazíthatják.

Kutatásunk alapján az egyes önkormányzatok közti különbségek főként a településméret függvényében rajzolódnak ki, de pusztán ezen az alapon nem lehet az önkormányzatok környezetpolitikai teljesítményét egyértelműen kategorizálni. Az attitűdök igazodnak a mindenkori lehetőségekhez is: ha pl. több pénz van a környezeti szempontok érvényesítésére, akkor bármelyik önkormányzat szívesen tűnik környezettudatosnak, míg ha megjelenik egy nagybefektető a

településen, az képes a korábbi elképzeléseket felülrni. Általános értékeléseket ezért csak fenntartásokkal lehet adni.

Ami a fenntarthatóság helyi szintjét illeti, kutatásunk, s azzal egyidejűleg végzett, más elemzések is azt jelzik, hogy valójában csak a kisebb (1.000–5.000 fő közti), szerencsés helyzetű települések (ahol nincsenek komoly környezeti problémák, s még könnyen átláthatók a helyi viszonyok) és a legnagyobbak, a gazdaságfejlesztési lehetőségeik révén valódi városokká alakítható, megyei jogú városok jönnek szóba. A többi (1.000 fő alatti, illetve 5.000 és 10.000 lakos közötti) település önkormányzata a létfenntartásért küzd, s hiányoznak a human erőforrásaik is a környezetvédelemhez [29].

Megvizsgáltuk a helyi fenntarthatósági kezdeményezéseikről ismert, számos önkormányzat dokumentumait, s azt találtuk, hogy az ilyen települések helyi rendeletei érdemben nem különböznek más önkormányzatok szabályozási megoldásaitól, s az érintettek gyakran még stratégiai dokumentumokba sem foglalták bele elképzeléseiket [30]. A szabályok rögzítése tehát nem feltétlenül tartozik hozzá a fenntarthatósági törekvések megvalósításához. Ennek a magyarázata az lehet, hogy a fenntarthatóság követelményének inkább megfelelő helyi szabályozás meghaladná az önkormányzatok törvényes mozgásterét. Ehhez hozzátartozik ugyanakkor, hogy a lakosok tudatosságát nem a jogszabályokkal lehet elkötelezettséggé formálni, és az is, hogy a legkisebb településeken a tervezési és szabályozási feladatok költségvonzata aránytalanul tűnik.

Az empirikus kutatás eredményei jelzik, hogy az önkormányzatok megérik mozgásterük csökkenését a környezetvédelem terén (sokan ezt panaszojják is, pl. a szankcionálási lehetőségek csökkenése, a kormányhivatalokhoz került ügyek élettől idegen elintézési módja, a közszolgáltatás feletti befolyás elvesztése és a szolgáltatás romló minősége miatt), ugyanakkor számos olyan lehetőséget találtunk, amelyekkel az önkormányzatok nem élnek megfelelő mértékben [31]. Kevés a helyi jelentőségű védett természeti terület, nem emelik a parkolási díjat szmogriadó idején, nincsenek alacsony kibocsátású zónák stb.

Ma annak is nagyon örülni kell, ha az önkormányzatok a környezet védelmének az előző évtizedekben kialakult szempontjait komolyan veszik, miközben minden jel arra vall, hogy ez ma már nem elegendő [32]. A helyi környezet védelme ott válhat viszonylag erőssé, ahol valamilyen plusz érdek is fűződik hozzá, mint amilyen például a településmarketing, összefüggésben a települések közti versennyel, a magasan képzett munkaerő iránti igényvel és az idegenforgalommal, ami alacsony éjszakai zajszintet, kellemes, zöld, hulladékmentes környezetet, tiszta vizet, a környezetvédelem iránt – fejlesztéseiből is – jól láthatóan elkötelezett önkormányzatot stb. igényel [33].

A települési környezettel összefüggésben gyakran jelzett probléma a zöldterületek romló aránya, ami annak ellenére jellemző, hogy a zöld infrastruktúra értéke a lakosság számára jelentős [34]. Ezt kutatásunk megerősítette a helyi szabályozás oldaláról. Emellett a kedvezőtlen helyi gyakorlatok közt azonosítottuk a valódi elkötelezettség nélküli, helyi sajátosságokat mellőző szabályozást más területeken (pl. levegővédelem) is. Számos esetben a helyi szabályozás törvényességét kifogásoltuk, összefüggésben a nem mindig következetes központi előírásokkal és bírói gyakorlattal. Bár átfogó és szisztematikus összehasonlításokat nem végeztünk, számos jó, nemzetközi gyakorlatra mutattunk rá, amelyek szintén jelzik, hogy a jelenlegi hazai (szabályozási, finanszírozási, szolgáltatás-szervezési stb.)

megoldásoknak vannak valós alternatívái. Mindezek jelen tanulmány keretei közt nem ismertethetők [35].

A tanulmány a K 115530 ny. sz. kutatási projekt keretében, a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal támogatásával készült. (Kutatásvezető: Fodor László.)

Hivatkozások

- [1] Fodor László–Barta Attila–Fónai Mihály–Bányai Orsolya: Települési környezetvédelem Magyarországon: Egy kutatás előfeltevései. *Tér és Társadalom*, 2016/3, 19–39.
- [2] Pump Judit: Helyi környezetpolitika – göröngyök az úton. In Fodor László–Bányai Orsolya: A települési önkormányzatok szerepe a környezeti politika és jog alakításában. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2017, 33.
- [3] Fónai Mihály–Pénzes Ferenc: Önkormányzatok és helyi környezeti politika – egy empirikus kutatás eredményei. In Fodor László–Bányai Orsolya (Szerk.): A települési önkormányzatok szerepe a környezeti politika és jog alakításában. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2017, 73–90.
- [4] Pl. Bányai Orsolya: Somogyvámos és Krisna-völgy környezetvédelmi szabályozása az ökológiai fenntarthatóság nézőpontjából. *Justum Aequum Salutare*, 2017/4, 265–285.; Bujdos Ágnes: A fenntartható fejlődés és a víz kapcsolata Debrecen példáján keresztül. *Profectus in Litteris IX.*, 2017, 73–80.; Fodor László: A környezetvédelem helyi szintje egy dél-borsodi kistelepülés, Bogács példáján. *Miskolci Jogi Szemle* 2016/2, 5–28.; Fodor László: Szarvas város környezetvédelme (szemelvények a helyi környezeti politika és szabályozás köréből). In Gellén Klára (szerk.): *Honori et virtuti. Ünnepi tanulmányok Bobvos Pál 65. születésnapjára*. Pólay Elemér Alapítvány, Szeged, 2017, 71–84.; Fodor László: Környezetvédelem az épített környezet alakítására és védelmére vonatkozó miskolci szabályozásban. *Miskolci Jogi Szemle* 2017/2, 5–24.
- [5] A 3. sz. hivatkozásban említett kötetben túlmenően ld. Mihály Fónai–János Kristóf Murádin–Ferenc Péntzes (Eds.): *Local Environmental Problems and Answers in Hungary and Romania*. Scientia, Cluj Napoca, 2018; Bányai Orsolya–Barta Attila (szerk.): *A települési környezetvédelem elméleti és gyakorlati megközelítései*. Gondolat, Budapest, 2018.
- [6] Bándi Gyula: *Környezetjog*. Szent István Társulat, Budapest, 2014, 175–176.; Pálné Kovács Ilona: *Helyi kormányzás Magyarországon*. Dialóg-Campus, Budapest-Pécs, 2008, 91–92.
- [7] Enyedi György (szerk.): *Magyarország településkörnyezete*. MTA, Budapest, 2000; Fodor István: *Környezetvédelem és regionalitás Magyarországon*. Dialóg Campus, Budapest-Pécs, 2001, 237; Kerényi Attila: *Általános környezetvédelem*. Globális gondok, lehetséges megoldások. Mozaik, Szeged, 2001, 81–96.
- [8] Szlávik János: *Fenntartható környezet- és erőforrás-gazdálkodás*. KJK-KERSZÖV, Budapest, 2005, 248–249.
- [9] Kerekes Sándor–Marjainé Szerényi Zsuzsanna: *Helyi környezetpolitika*. NKE, Budapest, 2015, 30–31.
- [10] A konkrét, példaként feltett kérdéssel foglalkozik, a buktatókra mutatva rá Bányai Orsolya: *A jövő reménységei – a valóban fenntartható települések*. *Miskolci Jogi Szemle* 2017/4, 91–104.; Lányi András meggyőzően érvel amellett, hogy a centralizáció a fenntarthatóság ellen hat. *Vö. Lányi András: Az ökológia mint politikai filozófia*. *Politikatudományi Szemle*, 2012/1, 114. Kerekes pedig arra hoz példákat, hogy milyen irracionális lehet egy a helyit felváltó központi környezetvédelmi szabály, adott esetben magasabb költségeket és ugyanakkor rosszabb

környezetállapotot eredményezve. Kerekes Sándor: A környezetgazdaságtan alapjai. Aula, Budapest, 2007, 199–202.

- [11] Antal Z. László: A természet és a társadalom kapcsolata, valamint a klímabarát települések eredményei. In: Bányai Orsolya–Barta Attila (szerk.): A települési környezetvédelem elméleti és gyakorlati megközelítései. Gondolat, Budapest, 2018, 17–31.
- [12] Zlinszky János–Balogh Dorika (szerk.): Világunk Átalakítása. A fenntartható fejlődés 2030-ig megvalósítandó programja. Az Egyesült Nemzetek Közgyűlése által 2015. szeptember 25-én elfogadott, 70/1. sz. határozat. Pázmány Press, Budapest, 2016, 41, 83.
- [13] Az elaprózottságra és az abból következő finanszírozási, kapacitásbeli, a közszolgáltatások minőségét illető problémákra ld. pl. Pálné Kovács Ilona: Magyar területi reform és az uniós fejlesztéspolitika. Magyar Tudomány, 2007/10, 1306–1315.
- [14] Kerekes Sándor: Kergetjük a lehetetlent. A fenntartható fejlődés vad probléma, de szelídíteni lehet és érdemes! Magyar Minőség, 2018/3, 5.
- [15] Takács-Sánta András: A közlegelők komédiája (A közösségek újrafelfedezése mint kiút az ökológiai válságból). L'Harmattan, Budapest, 2017, 20.
- [16] Pálné [2008] i. m., 91.
- [17] Az önkormányzatokban a vállalatokban „felelős tulajdonos” – vö. Horváth M. Tamás–Józsa Zoltán–Hoffman István: Újraszabva. A városi kormányzás szövete a kontinensen. In: Horváth M. Tamás (szerk.): Jelenségek: A városi kormányzás köréből. Dialóg Campus, Budapest–Pécs, 2013, 17.
- [18] Nagy Marianna–Hoffman István (szerk.): A Magyarország helyi önkormányzatairól szóló törvény magyarázata, HVG-ORAC, Budapest, 2016, 34.
- [19] Pump Judit: A települési vízgazdálkodás életciklus szemléletű modellje In: Horváth M. Tamás (szerk.): Jelenségek: A városi kormányzás köréből. Dialóg Campus, Budapest–Pécs, 2013, 201–211.
- [20] Kerekes [2007] i. m., 202; Kerekes–Marjainé Szerényi [2015] i. m., 88–89. Pálné [2008] i. m., 185.; Beliczay Erzsébet: Az építési szektor káros támogatásai. In Kiss Károly: Tiltandó állami támogatások. Környezetvédelmi szempontból káros támogatások a magyar gazdaságban. L'Harmattan, Budapest, 2006, 135.
- [21] [21] Takács-Sánta András: Egy új világ építése egészen alulról? Komplex ökológikus életmód-alternatívát megvalósító helyi közösségek a vidéki Magyarországon. Socio.hu – társadalomtudományi szemle, 2016/4, 73–99.; Kerekes–Marjainé Szerényi [2015] i. m., 88; Pálné [2008] i. m., 187–190.; Csutora Mária–Kerekes Sándor: A környezetbarát vállalatirányítás eszközei. KJK-KERSZÖV, Budapest, 2004, 22–23.
- [22] Bulla Miklós–Mozsgai Katalin–Pomázi István: Fenntarthatóság – dilemmák és lehetőségek. In: Bulla Miklós–Guzli Piroska (szerk.): Fenntartható fejlődés Magyarországon. Új Mandátum, Budapest, 159, 162.
- [23] Pálné [2007] i. m., 1308.
- [24] Szirmai Viktória: Társadalmilag fenntartható városfejlődés a kelet-közép-európai történelmi belvárosokban. In: Bulla Miklós–Guzli Piroska (szerk.): Fenntartható fejlődés Magyarországon. Új Mandátum, Budapest, 416.
- [25] Pump [2017] i. m., 53.

- [26] Horváth György Ádám–Harazin Piroska: A framework for an industrial ecological decision support system to foster partnerships between businesses and governments for sustainable development. *Journal of Cleaner Production*, 2016/114, 214–223.
- [27] Horváth György Ádám: A fenntarthatósággal kapcsolatos kihívások és újszerű megoldási lehetőségek az önkormányzati szférában. PhD-értekezés, Budapest, 2017, 96–97, 117.
- [28] Pálné Kovács Iлона: A közigazgatás térszerkezete. In Jakab András–Fekete Balázs (szerk.): *Internetes Jogtudományi Enciklopédia (Közigazgatási jogi rovat, 2018)*. <https://ijoten.hu/uploads/a-kozigazgatas-terszerkezete.pdf>
- [29] *Tudatos Település Útmutató*. Belügyminisztérium, Budapest, 2018, 33–36. <http://bm-oki.hu/News/ViewFile?FileID=105>
- [30] Bányai (2017): A jövő reménységei, i. m., 52.
- [31] Vö. a klímavédelem kapcsán Lengyel Attila: A fenntarthatósági kritériumok térbeli diszkontálása. *Területi Statisztika*, 2017/2, 198.
- [32] Bányai Orsolya: A helyi önkormányzatok környezetvédelmi szabályozása – elmélet és gyakorlat kettőssége. In Bányai Orsolya–Barta Attila (szerk.): *A települési környezetvédelem elméleti és gyakorlati megközelítései*. Gondolat, Budapest, 2018, 64.
- [33] Enyedi György: A sikeres város. *Tér és Társadalom*, 1997/4, 1–7.; Kozma Gábor: Városmarketing mint a helyi gazdaságfejlesztés egyik lehetséges eszköze. *Tér és Társadalom*, 1995/1–2, 37–54.
- [34] Bartus Gábor: Az érdemi és hatékony környezetpolitika körvonalai: Miért nem képesek a társadalmak megfékezni a természeti környezet pusztulását? In Jakab András, Urbán László (szerk.): *Hegymenet: Társadalmi és politikai kihívások Magyarországon*. Osiris, Budapest, 2017, 444–446.
- [35] A kutatási eredmények jelentős részének a kiértékelése és összefoglalása még évekig eltarthat. Az eddigiekre ld. Fodor László: *A falu füstje. A települési önkormányzatok és a környezet védelme a 21. század eleji Magyarországon*. Gondolat, Budapest, 2019.